

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ Й ПРОТИРІЧЧЯ (1990 — поч. XXI ст.)

У статті досліджено особливості формування й протиріччя виявлення в сучасних міжнародних відносинах зовнішньополітичного менталітету України. Розглянуто основні концептуальні підходи до його аналізу. Показано взаємовпливи історичних і цивілізаційних факторів, вплив національної психології на позиціонування держав у міжнародних відносинах. Ментально і концептуально добре організована зовнішня політика не гарантує ефективного захисту національних інтересів, а лише збільшує шанси на це.

Ключові слова: міжнародні відносини, менталітет, зовнішньополітичний менталітет, національні інтереси, національна психологія, цивілізаційні цінності.

Кожна країна відповідно до свого географічного розташування, конкретних історичних умов (причому минуле набуває смислових характеристик, коли на нього дивитися з майбутнього), економічного і демографічного потенціалу, особливостей національної культури, специфічних якостей державних лідерів, демократичних або авторитарних умов існування громадської думки позиціонує себе на міжнародній арені.

Зіткнення принципів реальної політики та ідеального бачення національних інтересів традиційно становить предмет наукового інтересу. Осмислити ідеальну складову національних інтересів допомагає поняття зовнішньополітичного менталітету. Причому в глобальному інформаційному суспільстві, коли дедалі більшого значення набувають ідеї «м'якої сили» інформаційних впливів, актуальним стає знання особливостей формування та основних протиріч зовнішньополітичного менталітету будь-якого суб'єкта міжнародних відносин.

Теоретичне тлумачення проблем зовнішньої політики будь-якої держави світу, так само як і практична реалізація тих чи інших концептуальних підходів до міжнародних відносин, спирається на з'ясування особливостей діалектичних взаємозв'язків між історичними витоками, цивілізаційними цінностями і національними інтересами. Досить часто повсякденність міжнародних відносин провокує стан конфлікту між цінностями, які певна держава обирає, і реальними національними інтересами.

Процес формування зовнішньополітичного менталітету будь-якої держави відбувається у конкретно-історичних умовах під впливом специфічного творчого потенціалу дипломатів як особистостей і представників

певної нації, а також залежить від функціонування національної й глобальної політичних систем. Тобто зовнішньополітичний менталітет держави залежить від взаємодії еліт і громадської думки, динаміку зміни якої висвітлюють дані соціологічних опитувань.

10 грудня 2010 р. перед цією дилемою постала українська дипломатія. Цього дня в Осло нагороджували Нобелівською премією миру китайського дисидента Лю Сяобо. Україна, реагуючи на китайську пропозицію союзникам Піднебесної, спочатку прийняла рішення про бойкот цього заходу. Однак цю позицію було досить відкориговано. Приводом для цього стала рекомендація Європейського Союзу країнам-претендентам на особливі відносини із ним поділяти й спільні європейські цінності. У підсумку Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Норвегія був відсутній на церемонії, відбувши до Києва на щорічну нараду послів. Україна ж була представлена першим секретарем посольства. Також показово, що ці пристрасті розгорталися за межами пильної уваги вітчизняної громадської думки. Водночас цей приклад є не лише показником важливості дослідження українського зовнішньополітичного менталітету, а й ставить прикладне завдання виявлення латентних можливостей гнучкої зміни політичного ставлення до певних подій.

Окрім того, з огляду на ці події, можна стверджувати, що Україна принаймні прагне запозичувати систему європейських цивілізаційних цінностей в її суті, а не лише у зовнішніх атрибутах. Такий курс є не просто свідченням глибокої суспільної трансформації, а й фактично ставить завдання радикальної зміни пострадянської цивілізаційної ідентичності України.

Загалом адекватне розуміння зовнішньополітичного менталітету в епоху глобальних і національних трансформацій дає можливість краще зрозуміти суть змін, чітко бачити вектор розвитку певної країни і перспективи взаємодії з нею. Метою нашої статті є аналіз евристичного потенціалу використання поняття «зовнішньополітичний менталітет». Заради цього доцільно дослідити загальні характеристики цього поняття, розглянути інформаційну складову зовнішньополітичного менталітету, показати особливості взаємодії між національним характером і менталітетом, з'ясувати роль зовнішньополітичного менталітету для зміни національної ідентичності.

Насамперед треба зазначити, що широке використання поняття «менталітет» обумовлює наявність різних концептуально-теоретичних підходів до його тлумачення. Важливе значення для адекватного розуміння цього терміна дає теорія комунікативної дії німецького філософа Ю. Хабермаса. Він пропонує для гуманітарних наукових дисциплін специфічний предмет дослідження сучасних соціальних комунікацій¹.

Теорія конфлікту цивілізацій американського політолога С. Гантінгтона дає можливість для кращого розуміння динаміки зміни ідентичності в суспільствах перехідного типу². У цьому сенсі показовим також був інтерес С. Гантінгтона до визначення національної ідентичності США в умовах глобалізації та американського домінування у міжнародних відносинах³. Суттєву увагу дослідженню проблем зв'язку між позиціонуванням держав на міжнародній арені та їх ідентичністю приділяє і Ф. Фукуяма⁴.

Національний менталітет є предметом досліджень як етнопсихології, так і конфліктології. Важливий внесок у скарбницю гуманітарних знань дають дослідження Е. Гелнера⁵, Е. Сміта⁶. Поняття «зовнішньополітичний менталітет» у російській науковий дискурс запровадив професор Московського державного інституту міжнародних відносин С. Чугров⁷. На його думку, зовнішньополітичний менталітет визначає позиціонування певної нації щодо зовнішнього світу. Можна погодитися з його думкою про те, що використання поняття «зовнішньополітичний менталітет» як аналітичного інструмента дає можливість кращого розуміння особливостей сприйняття зовнішнього світу представниками певної нації.

Загальне поняття «менталітет» утвердилося в історії, етнології, антропології, соціології. Однак кожна гуманітарна дисципліна використовує його у власних герменевтичних потребах для тлумачення свого предметного поля. Термін «ментальність» походить від латинського слова «mentalis», що означає «розум», «думка», «умонастрій». Іноді це поняття використовується як першоджерело цінностей і суспільних істин. Зважаючи на це, менталітет суттєво впливає на соціально-історичні процеси, виконуючи функцію віддзеркалення зовнішнього світу й визначення особливостей способів реагування великих соціальних груп. Поняття «менталітет» може бути поширено на нації, а поняття «ментальність» стосується соціальних страт різних історичних періодів. Досить часто поняття менталітет тлумачиться як специфічний зміст індивідуальної й колективної пам'яті. Однак, на нашу думку, суб'єктами менталітету є не індивіди, а суспільство у цілому.

Менталітет не завжди формалізується у вигляді вербалізованих установок свідомості, адже він спирається на стереотипи та архетипи. Важливо підкреслити, що менталітет не є тотожним ідеології й суспільним настроям, представленим громадською думкою. Водночас її дослідження є важливою складовою «діагнозу» стану менталітету на певний час. Також обмеженим є тлумачення поняття «менталітет» як системи цінностей суспільства. Менталітет визначає не цінності, а правила вироблення ціннісних суджень. Він не є тотожним суспільній свідомості, а характеризує лише специфіку певної національної свідомості щодо суспільної свідомості інших націй. Часто менталітет ототожнюють із національним характером⁸. Натомість зовнішньополітичний менталітет пов'язаний із національною ідентичністю.

Проблема ідентичності стосується як цінностей, так і символів. Причому з часом ця система суспільних координат змінюється. Унаслідок цього свідоме позиціонування своєї країни щодо інших держав, їх ціннісних систем і символів є умовою формування зовнішньополітичного менталітету.

Менталітет не є заданим з моменту народження, він культивується внаслідок соціалізації й стосується не лише інтелектуальних звичок та установок, а й культури емоційного життя. Національний менталітет характеризує специфіку соціокультурної ідентичності нації. Він, із плином історії, змінюється під впливом трансформації масової свідомості в умовах різких поворотів на шляху розвитку, коли суперечливо взаємодіють раціональне та емоційне.

Поняття «народного духу» в сенсі національної психології знаходимо у працях Ш. Монтеск'є, Ж.-Б. Віко, І. Гердера, Г. Гегеля. Поняття «колективного менталітету» як інструмента конкретного наукового дослідження вперше 1835 року використав А. де Токвілля, який вивчав формування демократії в Америці⁹. Саме він звернув увагу на важливість аналізу суспільних стереотипів і масових емоційних реакцій для розуміння національного характеру американців. Цей напрям залишається популярним в історичних соціально-психологічних дослідженнях.

У середині ХІХ ст. пришвидшився розвиток етнічної психології, представлений працями М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта, Г. Лебона, Р. Гарда та ін. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет пов'язав поняття «менталітет» із світоглядом та поведінкою народних мас¹⁰.

У рамках позитивізму поняття «ментальність» розглядалося класиками соціальної думки М. Вебером, Е. Дюркгеймом, К. Марксом з точки зору індивідуальної, групової й класової свідомості. З цієї точки зору ментальний стан суспільства є певною колективною уявою. Б. Андерсон розглядав націю як «уявне суспільство». Суттєвий внесок у дослідження проблем ментальності зробили неокантіанці, філософи школи феноменології, філософи-структуралісти (М. Фуко, К. Леві-Строс). Теоретики французької школи «Анналів» розглядали менталітет як стрижень історії. М. Блок інтерпретував це поняття як «колективну свідомість»¹¹. Л. Февр визначав менталітет як віддзеркалення колективного в індивідуальному¹². Нове покоління школи «Анналів» активно моделює ментальності народів різних історичних епох.

У Росії національний характер досліджували М. Бердяєв, В. Ключевський, В. Соловйов, П. Сорокін. У вітчизняній історичній науці дослідження «народного характеру» українців започатковано М. Грушевським і продовжено істориками його школи. Середньовічна ментальність стала предметом дослідження Н. Яковенко¹³.

Сталінізм і фашизм стимулювали дослідження виявів масової деструктивності і механізмів маніпулятивних впливів на масову свідомість. Франкфуртська школа соціальних наук у працях Т. Адорно, Х. Арендт, Г. Маркузе показали, як суспільна свідомість здатна конструювати соціальну реальність. К. Манхейм дослідив політичну свідомість як важливу складову суспільної свідомості¹⁴. Проблеми впливу процесу глобалізації на національну психологію досліджені у працях відомого російського політолога А. Панаріна¹⁵.

У сучасних гуманітарних науках термін «ментальність» інтерпретується як спосіб мислення, практика ставлення до навколишньої дійсності, спосіб її відчуття та осмислення. Історія народу накладає відбиток на його «характер». Наголосимо, що «національний характер» як сукупність якостей особистостей, які є типовими для певної нації, не існує. Однак ми трактуємо поняття «національний характер» у культурно-нормативному сенсі. Колективна духовна установка втілюється у соціокультурній діяльності народу. У цьому сенсі національний характер є формою втілення ментальності народу. Отже, колективної ментальності «фізично» не існує, якщо розуміти сенс цього терміна як сукупність даних «від природи» особистих психічних характеристик, які відрізняють одних представників певної нації від інших. Натомість колективна ментальність існує як стабільний комплекс специфічних для певної культури цінностей, установок, поведінкових норм.

Лікар-психотерапевт О. Стражний у науково-популярній монографії «Український менталітет» зробив, на нашу думку, вдалу спробу тлумачення основних ментальних характеристик України та її сусідів — Росії та країн Європи. Зокрема для Росії він виділяє такі характеристики, як культ сильної руки, державницьке імперське мислення, непередбачуваність, неповага до закону. Натомість відмінними ознаками сучасної Європи автор визначає владу закону, прагматизм, культ грошей, емоційну стриманість, спроможність робити висновки із помилок. Українська ментальність тлумачиться як результат цивілізаційного розташування між Сходом і Заходом. Наслідком цього є орієнтованість на свій внутрішній світ (самі собі на умі), обережність. Однак негативними рисами визнаються провінційність та архаїчність, занижена самооцінка (звідси перетворення «міфу про Європу як землю Обітовану» на замітник есхатологічної мрії про ідеальний суспільний устрій), анархічність, непослідовність, безпечність (чи не вона впливає на бажання бути за межами воєнно-політичних блоків і потерпати від дефіциту безпеки)¹⁶. Українці не завжди готові одночасно змінювати свої соціально-психологічні установки і реальні обставини. Унаслідок цього досить часто безрезультатними є реформи, а розвиток переважно відбувається «революційними проривами».

Відкритим залишається питання взаємовпливу геополітичного розташування певної території та особливостей ментальності суспільства, що формується на цій території. «Конкретна любов до істини, — зазначає В. Дергачов, — завжди територіальна»¹⁷. Тобто чітко визначений часово-просторовий континуум визначає специфіку суспільної ментальності. У складі СРСР після 1945 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка об'єднала більшість етнічних земель. Однак зберігалися суттєві регіональні ментальні особливості. Після розпаду Радянського Союзу ця соціокультурна регіональна специфіка до президентських виборів 2004 р. була латентною. Влада робила все можливе, аби унітарна організація державного устрою, зусилля, спрямовані на формування української політичної нації, виховання громадянського, а не етнонаціонального патріотизму скріплювали Україну не лише у матеріальному, а й духовному вимірі. Однак, швидко подолати іманентний цивілізаційний розкол, який умовно йде річкою Збруч, упродовж життя одного-двох поколінь неможливо. Тим паче, коли тема ментальних і соціокультурних відмінностей стає інструментом мобілізації виборців.

Наслідком цього стало загострення відносин між прихильниками трьох ментально-концептуальних зовнішньополітичних орієнтирів. Суто схематично для аналітичної інструменталізації їх можна визначити як європейський, євразійський і національно-орієнтований. Причому після президентських виборів 2004 р. найгострішим було протистояння між євразійськими і національно-орієнтованими концептуальними підходами до зовнішньої політики України. За цих обставин європейський напрям виглядає як «компромісний» і такий, який водночас відповідає базовим стереотипам, міфам щодо минулого й майбутнього, а також актуальним побажанням ідеального майбутнього у свідомості більшості громадян України.

Щоправда, відсутність конкретних позитивних результатів європейської інтеграції України провокує соціально-психологічний конфлікт між недосяжним бажаним і недосконалим справжнім. За цих обставин досить популярною стає точка зору щодо негативної ролі, яку Європейський Союз відіграє у процесі суспільної трансформації України. Зокрема у грудні 2010 р. на сайті «Лівий берег» читаємо, що «Україна заглиблюється у латиноамериканський варіант трансформації завдяки тому, що Євросоюз залишив Україну в геополітичному вакуумі»¹⁸.

Однак така точка зору автоматично перетворює Україну із суб'єкта міжнародних відносин на об'єкт впливу зовнішніх сил. Не менше образ, аніж Україна, до Євросоюзу може подати і Туреччина. Вона так само є цивілізаційно та ментально розділеною країною, що апріорі лякає «класичних» європейців. Причому Україна як географічно абсолютно європейська дер-

жава за обрїй розвитку бере конкретні європейські стандарти. Ще амбїційніше виглядає постановка завдання входження України до двадцяти найрозвинутїших країн свїту. Казахстан, наприклад, в аналогїчних амбїціях бїльш реалїстичний. Він за умов глобалїзації ставить собі за стратегїчну мету входження до кола п'ятдесяти найконкурентоздатнїших держав.

На взаємозв'язок зовнішньополїтичного менталїтету й зовнішньополїтичної поведїнки впливають рїзні соціально-полїтичні й соціально-економічні фактори. Серед найважливїших факторїв можна видїлити територїю, населення, економічний потенціал, вїйськову потугу, державну стабїльнїсть, полїтичні установки, імїдж полїтичних лїдерїв, соціальну активнїсть суспїльства та його установки.

Важливою складовою менталїтету є інформація. Існування менталїтету неможливе без накопичення соціальної інформації, позитивного та негативного досвїду, впливу пам'ятї на оцїнки актуальної ситуації. Також підкреслимо, що взаємне сприйняття народїв формується на основї їх комунїкації. З одного боку, об'єктивна інформація руйнує стереотипи, приносить соціуму інновацїйні знання. З іншого, тиск інформацїйних потокїв, проведення заходїв інформацїйної вїйни може спровокувати включення у масовїй свїдомостї захисних механїзмїв від зовнішнього впливу. Відомо, що суспїльна свїдомїсть, так само як й індивїдуальна, переважно реагує на надлишкову інформацію, повертаючися до традицїйних стереотипїв, якї допомагають спрощено тлумачити зокрема й актуальнї питання зовнішньої полїтики. Яскравий приклад цього становить реакція громадської думки на подїї помаранчевої революцїї та на геополїтичне становище України, що склалося за її результатами.

Успїх реалїзації будь-якої зовнішньої полїтики залежить від її зв'язку з історичним контекстом. Однак дипломатїя не може ставати заручницею минулого. Вона повинна, як слушно зазначає Г. Кїссїнджер, брати у минулому позитивний досвїд, аби не породити хаосу¹⁹. Водночас треба мати на увазї, що не лише об'єктивнї обставини, якї впливають на формування зовнішньої полїтики змінюються, а й трансформується сам спосїб отримання знань і формування відповідних уявлень про мїжнароднї відносини. Сенсацїєю дипломатїї 2010 р. стало оприлюднення на сайтї «WikiLeaks» таємної переписки американських дипломатїв. Пїсля цього здається, що декларований ще у листопадї 1917 р. В. Ленїним утопїчний принцип відмови від таємної дипломатїї, стає реальнїстю. Однак поспїшати з таким висновком навряд чи доречно, адже будь-який масив інформації може бути використаний з метою вирїшення рїзних завдань. А досконалі навички манїпулювання фактами дають можливїсть не лише вигравати інформацїйнї вїйни, а й позбавляти шансїв на це тї країни, що й досї живуть не за правилами інформацїйного суспїльства.

Минуле це не лише те, що пройшло й минуло. Воно накопичується у досвіді поколінь. У цьому сенсі історична епоха є часом домінування у суспільстві певного способу мислення²⁰. Це судження відповідає й умовам формування й реалізації зовнішньої політики. Зрозуміло, що вона реалізується у певному історичному часі, пов'язана з певними людьми, ідеями, які вони реалізують, «роблячи політику»²¹. Ментальність суттєво впливає на прийняття рішень та їх виконання. На нашу думку, у вітчизняному державному управлінні взагалі, та дипломатичному корпусі зокрема, в основному використовується традиційно-нормативне управління через прямий наказ. Ціннісне управління, що здійснюється через владний вплив на мотиви, потреби, інтереси, не є фаворитом вітчизняної політичної культури. Звичайно, демократія неможлива без бюрократії. Однак бюрократія без демократії, з огляду на історію, «почувається» зовсім непогано²². Показовим у цьому сенсі є не завжди вдалі спроби Міністерства закордонних справ України виконувати функції координатора зусиль різних органів влади на міжнародній арені. Однак ментальні особливості державного управління в Україні вплинули на появу проблем із реалізацією Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (1994). План реалізації заходів, передбачених цим документом, переважно залишився на папері. Унаслідок цього Україна опинилася за межами «розширеного» списку потенційних претендентів на вступ до ЄС після завершення адаптації до вимог європейської інтеграції новобранців 2004 і 2007 років.

У сучасній вітчизняній історіографії фактично ствердилася думка про те, що поворотним моментом у процесі європейської інтеграції України стали події 2004 р., причому незалежно від того як вони тлумачаться: чи як «помаранчева революція», чи як вдала спроба державного перевороту під час виборчої кампанії.

Ці події вкотре довели, що Україна належить до Європи ментально. Вони також показали, що Україна, безперечно, важлива для збереження геополітичного балансу в Європі. Водночас події «помаранчевої революції» актуалізували дискусію щодо регіональних ментальних особливостей України. Ця тема була дуже активно пропагованою політичними технологіями обох провідних кандидатів на посаду президента. У підсумку в розпалі символічного протистояння на Майдані Незалежності британська «залізна леді» М. Тетчер порушила табу мовчання і закликала західні демократії не допустити, аби Україною пройшла нова «залізна завіса», яка відділить Європу від Росії²³. Зрештою, з гострої внутрішньополітичної кризи листопада–грудня 2004 р. Україна вийшла завдяки іншим ментальним ознакам, що забезпечили у критичний момент боязнь кровопролиття (ліміт на це давно перевершено в українській історії), готовність йти на поступки опоненту (поганий мир краще за «гарну» громадянську війну). Однак за

своєю суттю подібний компроміс не міг остаточно вирішити ані проблеми внутрішньополітичної демократизації, ані позначити чіткий європейський та євроатлантичний зовнішньополітичний вектор як символ нової пострадянського і «постмалоросійської» ідентичності України.

Голова Верховної Ради В.Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав, «якщо зустрічаємося з росіянами — будуємо ЄП, коли зустрічаємось зі членами Європейського Союзу — крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитись»²⁴.

Зрештою, упродовж 1991–2010 рр. європейська інтеграція стала популярною національною думкою, а не ідеєю, яку можна швидко реалізувати. Адже, якщо ми думаємо про Європу, ми повинні думати й про стан відносин із Росією. Позиція різних представників команди переможців президентських виборів 2004 р. з цього приводу різнилася. Тодішній голова секретаріату президента В. Ющенко О. Рибачук стверджував, що «руські не будуть казати, що вони майже українці, а ми — майже руські. Ми станемо двома народами, кожний з яких обстоює власні інтереси»²⁵. Однак Росія не збиралася відносно дешевими цінами на енергоносії субсидіювати європейський та євроатлантичний прорив України. Українсько-російські відносини залишилися жорстко асиметричними, причому не на користь України. Спроба геополітичної гри на російсько-американських протиріччях не забезпечила виправлення цієї асиметричності.

Хоча, виступаючи перед обома палатами Конгресу США, В. Ющенко наголошував, що «Україна відкриває історію свободи в XXI столітті... Всі режими, які нищили демократію в Україні пробували прищепити українцям антиамериканські фобії... Вступ України до Євросоюзу це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації... Вступ України до Альянсу це якісно новий рівень стабільності на стратегічно важливому просторі від Варшави до Тбілісі і Баку»²⁶. Влада певний час не брала до уваги об'єктивні дані, які фіксували кореляцію між ментальними установками громадян України та їхніми геополітичними орієнтирами. Улітку 2005 р. за даними опитування Центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова і Київського міжнародного інституту соціології, «повністю згодні» або «швидше згодні» з думкою, що Україна мусить вступити до Європейського Союзу половина опитаних. Натомість прихильниками Єдиного економічного простору із Росією, Білоруссю і Казахстаном виявилися 63% опитаних. Також показово було, що у лютому 2005 р., за даними фонду «Демократичні ініціативи», 44% респондентів підтримували інтег-

рацію в Європу, а 58% — ЄСП²⁷. За даними травневого соціологічного опитування, за вступ України в НАТО виступали 41,4%, проти — 58,6% громадян України²⁸.

Президент В. Ющенко за цих обставин шукав аргументи на користь саме європейської орієнтації України. Він зазначав, що «ми не просто бачимо своє майбутнє в об'єднаній Європі. Успіх України здатен відкрити нові горизонти для всього нашого континенту. Вірю, що вже скоро без України не можна буде уявити ні нового обличчя Європи, ні її кордонів, ні ролі у сьогоднішньому світі»²⁹.

Однак варіант форсованої європейської інтеграції виявився неадекватним розмірам України, потенціалу та амбіціям національного бізнесу. За складних умов суспільної трансформації громадяни України краще знаються на понятті «евроремонт», аніж «європейська інтеграція», що коштує досить дорого. Водночас показовими стали побоювання втрати національної ідентичності в об'єднаній Європі. Солдат Великої Вітчизняної війни і письменник О. Сизоненко, згадуючи свою подорож до сучасної Німеччини, констатував, що «я не бачив німців і не чув німецької мови! Вся сфера обслуговування — араби, негри, індійці, китайці... І оце все, набуте великою нацією, має під тиском глобалізації стати другорядним? Або щезнути під англосаксонським, франко-масонським, а по суті, американським нахабством?! Чи не «сутінки Європи» Шпенглера, оголошені ще до Хвильового й заперечувані ним, здійснюються тепер під егідою глобалізації?»³⁰. Справді, Європа опинилась в умовах іманентного зіткнення цивілізацій. Адже ніхто не міг гарантувати, що «у якійсь європейській країні більшість мусульманського прийшлого населення, яке за нинішніх демографічних тенденцій на той час становитиме арифметичну більшість, не захоче також відділитися?»³¹. Такі міркування є актуальними й для України, яка після розпаду СРСР у сусідній Румунії, наприклад, розглядається як «міні-імперія». В умовах недостатньої національної консолідованості радикальні зовнішньополітичні повороти сприймалися громадською думкою досить болісно. Експерт О. Чалий зазначав, що «після помаранчевої революції... ми лише підвищили конфронтаційний запал нашої зовнішньої політики. Для її успішності важливо знати, чого очікують від нас головні центри сил. А в них сьогодні й без нас вистачає протиріч... без побудови дружніх і неконфронтаційних відносин із Росією неможливе членство ні в НАТО, ні ЄС... Є зовнішня політика, орієнтована на цінності, й зовнішня політика, орієнтована на інтереси. Зараз ми досягли апофеозу політики, спрямованої на цінності»³². На початку літа 2006 р. такий зовнішньополітичний курс спровокував жорсткий внутрішньополітичний ціннісний конфлікт.

7 червня 2006 р. фракція Комуністичної партії України в парламенті зажадала розгляду питання про прибуття до Феодосійського морського

порту військово-транспортного корабля США нібито для підготовки плацдарму для майбутньої бази НАТО. Через запеклі акції протесту в Криму США змушені були скасувати проведення військово-морських навчань. Так Україна втратила шанс природним шляхом стати членом НАТО. Національно-патріотичні кола звинувачували в цьому російську «п'яту колону». Не можна не зважати й на ментальні перешкоди на шляху України в НАТО. Адже в Україні неефективно працює бюрократична машина. Чиновники не поспішають унормувати свої функції, що, коли, як, де вони мають робити, слугуючи народу. Зовнішня політика України стала розбалансованою й все ще залишалась багатовекторною. Однак цей курс набув викривлених рис. Україна не стала органічною частиною Заходу, але встигла посваритися із Росією. Наприклад, навіть у Концепції державної мовної політики в Україні, розробленій Міністерством юстиції зазначалось, що «особливо небезпечною є мовно-культурна експансія Росії, яка супроводжується потоками ненависті й зневаги до української мови, української нації, української державності й має на меті виплекати з українського громадянина російськомовного українофоба»³³. З цією тезою не погоджувались ідеологи «Партії регіонів». Формально ця партія вважається політичним представником інтересів великого бізнесу. Однак, на думку Д. Табачника, «український національний капітал усвідомлює власну і своєї держави слабкість порівняно з Росією і російським капіталом»³⁴. За логікою українська державність мала захищати національний капітал, але найчастіше робила це за рахунок обмеження соціального захисту населення. Унаслідок цього діяли небезпечні тенденції, коли українська держава не встигла сформувати повноцінні державні інститути, але вже потенційно готова передати їх функції транснаціональним корпораціям і міжнародним громадським організаціям. Через це внутрішня політика країни стала стратегічним інтересом наддержав, а зовнішня — сферою інтересів партійних вождів як роздрібна монета на виборах. Відсутність головного внутрішнього вектора, який об'єднував би суспільство, партії, політичний істеблішмент, веде до того, що ідея зовнішньополітичної багатовекторності набуває гротескних форм.

Один із тодішніх лідерів комуністів Л. Грач пропонував «об'єднання суспільства навколо гасел збереження східнослов'янського простору, відновлення культурної єдності країни (для цього потрібно, в тому числі, надати російській мові статус державної), стратегічного партнерства в рамках ЄСП»³⁵. Здавалося, що Захід розчарувався в Ющенку, а Росія була не менше розчарована в Януковичі.

Після позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. в Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання наголошувалося на «ухваленні мети про вступ України

в НАТО, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-чорноморському регіоні»³⁶. Таке бачення зовнішньополітичних пріоритетів було констатацією потреби у вимушених компромісах між різними геополітичними орієнтирами представників істеблішменту і різних регіонів України.

Після швидкого визнання самопроголошеної 17 лютого 2008 р. незалежності Косово, Франція та Німеччина не мали наміру створювати додаткові приводи для конфліктів із Росією і відмовилися підтримувати заявку України на приєднання до програми набуття членства в НАТО. Формальним виправданням цього кроку стала загальновідома ситуація із недостатньою підтримкою громадською думкою України процесу євроатлантичної інтеграції. Коментуючи цей факт, американський координатор Комітету зі зв'язків країн Східної Європи і Росії з НАТО Айра Страус визнавав, що членами НАТО може бути країна, де членство підтримує не лише політичне керівництво та країни, що не мають територіальних проблем. Тому «у випадку з Україною під загрозою опиняється здоров'я самої структури НАТО, а у випадку з Грузією альянс ризикує втягуванням у війну»³⁷. Натомість патріарх вітчизняного євроатлантизму В. Горбулін переконував, що нейтральний статус не має перспектив, адже Україна нині є нейтральною і позаблоковою, тому її перспективи видаються неоптимальними³⁸. Однак складно спростувати той факт, що українська громадська думка, стурбована внутрішніми державними проблемами, була готова однозначно погодитися на відмову від обережного зовнішньополітичного позиціонування.

Оцінюючи імідж України в світі, О. Сушко слушно констатував, що «ситуація в українському політикумі це виклик репутації українського суспільства, якому через безвідповідальність правлячого класу загрожує здача позицій на «ментальній карті Європи», відвойованих 2004 року»³⁹. Серйозним подразником для громадської думки та опозиції стало прийняте 3 лютого 2009 р. рішення Міжнародного Гаазького трибуналу щодо поділу між Україною й Румунією чорноморського шельфу. Уперше за роки незалежності Україна без війни втратила частину своєї морської акваторії.

Однак уже влітку 2009 р. після заяви президента Росії Д. Медведєва про відмову від контактів із президентом України В. Ющенком національно-демократичні інтелектуали й політики звернулися до керівних органів ЄС щодо «необхідності зайняти чітку та однозначну позицію в питанні забезпечення державного суверенітету України, висловити застереження щодо будь-яких форм втручання Росії у внутрішні справи України»⁴⁰.

Виступаючи на початку жовтня 2009 р. на дев'ятій нараді керівників закордонних дипломатичних представництв України, Голова Верховної

Ради України В. Литвин зазначав, що зовнішня політика «приречена на провал, якщо не корелюється із настроями суспільства... Повинна бути принциповість та не потрібно демонструвати історичні образи»⁴¹. Однак тембр українсько-російського діалогу залишався високим.

22 листопада 2009 р. в «День свободи» президент В. Ющенко закликав Росію нарешті визнати, що «Сильна Україна у складі об'єднаної Європи — також історичний порятунок для Росії та захист для неї від сповзання в болото, в якому загинула Російська імперія, а потім СРСР»⁴². Тема заперечення факту певної цивілізаційної близькості України та Росії позитивно сприймалася у західноукраїнських регіонах, але заперечувалась у східних і південних регіонах України. Здавалося, що ментальні особливості відтворюють цивілізаційний поділ України по Дніпру.

Чергова зміна акцентів у зовнішньополітичних пріоритетах українців зафіксована за результатами президентських виборів 2010 року. В інавгураційній промові 25 лютого 2010 р. президент В. Янукович зазначав: «Як президент я маю чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи і колишнього СРСР водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації в світі»⁴³. Ця позиція активно критикується опозицією. Політолог В. Карасьов навіть прогнозував, що «повернення країни в лоно російської проектності, яка завжди була гегемоністською, транснаціональною, а не інтеграційною, може означати своєрідний зовнішньополітичний переворот. Українська державність буде перезаснована на російських засадах»⁴⁴.

21 квітня 2010 р. підписані Харківські угоди, що передбачали «бартер», тобто продовження базування Чорноморського флоту Росії у Криму до 2042 р. в обмін на полегшення для України тягаря високих цін на газ. Оцінюючи нову політичну реальність, британський експерт Джеймс Шерр зазначав, що «єдине, у чому Україна може зберегти свою позаблоковість — це право не брати участі у наступній війні Росії з її сусідами і не допомагати Росії в її внутрішній боротьбі з сепаратистами, бандитами, ісламістами та іншими»⁴⁵. Однак навіть цього було чимало. Відтворивши економічний та політичний вплив в Україні, Росія навіть готова формально погодитися з тим, що європейська інтеграція для України це природний процес посилення своєї історичної ідентичності. Нова зовнішня політика країни має об'єднувати, а не роз'єднувати українське суспільство, позиціонувати країну як європейську регіональну державу, рівно наближену до основних геополітичних центрів сучасного глобального світу.

Однак така зовнішньополітична пропозиція не поклала край дискусії щодо майбутнього нейтралітету України. Опоненти цього статусу наводять контраргументи, зокрема, що нейтралітет не завжди є панацеєю від усіх загроз. У нових геополітичних умовах нейтральний статус не має переваг. Їх спростовує колишній радник президента Л. Кучми з питань зовнішньої політики А. Орел. Він зазначає, що «сьогодні Європейський Союз, як і НАТО, не матимуть ані бажання, ані ресурсів предметно допомагати Україні чи втручатися у її політику у наступні роки, не кажучи вже про інтеграцію до своїх лав. Нормалізація відносин із Росією, проголошення політики позаблоковості значно покращили міжнародні позиції України. Якщо у трикутнику Київ–Москва–Брюссель буде створено територію справжнього партнерства і взаємодії, повернення до нового протистояння і нової «холодної війни» на сході Європи буде просто неможливим»⁴⁶.

У липні 2010 р. Верховна Рада України у першому читанні ухвалила Закон «Про засади зовнішньої та внутрішньої політики». Було зафіксовано положення про «неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес»⁴⁷. Захищаючи положення цього документа, Генеральний директор Центру міжнародних і порівняльних досліджень А. Орел розвінчував міфи щодо нейтралітету. На його думку, «нейтралітет, або неприєднання до воєнних блоків, є давньою дійсно європейською традицією в сфері безпеки». Поняття нейтралітет не є догмою, а має конкретний зміст, виходячи із зовнішньополітичного становища. Позаблоковість не обов'язково потребує підкріплення міжнародними гарантіями. Вона не означає зовнішньополітичної пасивності та знаходження в «сірій зоні»⁴⁸. Доповідь експертів Національного інституту стратегічних відносин переконувала у тому, що європейська інтеграція має замінити серед пріоритетів України євроатлантичний напрям. «Зовнішньополітичним пріоритетом України є стратегічний курс на європейську інтеграцію. Україна не може залишатися поза межами загальноєвропейських процесів і прагне включитися в розбудову системи європейської безпеки, поділяючи з іншими країнами Європи турботу про захист спільних цінностей та цілей»⁴⁹.

Сумніви у можливості реалізації такого зовнішньополітичного курсу висловлював колишній міністр закордонних справ В. Огризко, який назвав позаблоковість «глухим кутом»⁵⁰. Натомість владна команда стверджувала, що Україна більше не шукає опонентів на світовій арені, а прагне завоювати довіру та авторитет, повагу і підтримку. Попри це, наприклад, Росії важко вибудувувати стратегію щодо України на перспективу, адже экс-міністр закордонних справ В. Огризко пропонував денонсацію харківських угод про

Чорноморський флот і скасування «нейтрального» закону про основні засади внутрішньої й зовнішньої політики України. Залишалось тільки для цього зробити «дрібницю», тобто повернутися до влади. Утім, «Наша Україна» продовжила пропагандистський наступ на зовнішню політику В. Януковича. Голова фракції «Наша Україна» М. Мартиненко стверджував на засіданні парламенту 2 листопада 2010 р., що «помітний диспаритет склався у зовнішній політиці: повне домінування Росії та формалістика щодо Євросоюзу. Контакти з Росією увійшли в динамічну фазу оперативних рішень і часом цейтнотних дій. Натомість у співпраці з Європою, яка формально залишається головним вектором нашої зовнішньої політики, заклики і декларації замінюють реальну роботу»⁵¹. Отже, до внутрішньополітичної консолідації щодо зовнішньополітичних пріоритетів Україна так і не наблизилась.

Виступаючи на десятій нараді дипломатів, президент В. Янукович констатував, що «якість роботи дипломатів вимірюється конкретними цифрами, у тому числі обсягами торговельного обігу та інвестицій»⁵². Україна знову повернулася від зовнішньої політики цінностей до зовнішньої політики інтересів. Знайти баланс між цими складовими ефективною зовнішньої політики було дуже непросто.

Ще один цікавий напрям досліджень зовнішньополітичної ментальності становить вивчення ставлення української громадської думки до стратегічних партнерів України. У грудні 2010 р. Фонд «Демократичні ініціативи» презентував результати загальнонаціонального опитування «Сприйняття Польщі і поляків в Україні». Показово, що такі опитування фінансуються Міністерством закордонних справ Польщі у рамках регулярної програми поширення знань про Польщу в світі. Найчастіше у відповідях вітчизняних респондентів звучали позитивні характеристики. Часто підкреслювалася схожість України й Польщі. Однак думки опитаних розділились у питанні «Чи допомагає Польща Україні просуватися в ЄС?». Сорок відсотків відповіли на нього ствердно. Стільки ж вважають, що Польща у цьому процесі й не допомагає, й не заважає. На думку більшості опитаних, звичайний поляк є релігійним, підприємливим, сучасним, доглянутим, освіченим. А українець передусім гостинний, працьовитий, веселий, товариський і доброзичливий⁵³. На нашу думку, такі дослідження допомагають передусім фіксувати факти ідеалізації рис ментальності сусідніх народів. Іноді це допомагає офіційним міждержавним контактам, але практика зв'язків між громадянами може вносити у такий ідеалізований образ суттєві корективи.

Отже, наразі не можна вважати, що зовнішньополітичний менталітет незалежної України став стабільним і консенсусним. Такий його стан обумовлюється незавершеною трансформацією українського суспільства,

установки, цінності й мрії якого перебувають у стані флуктуації. Суттєвою проблемою для зовнішньополітичного менталітету України є потреба формування пострадянської ідентичності. Тобто подолання стереотипів, міфів, цінностей і пріоритетів колишньої епохи історичного розвитку. Адже погано засвоєні уроки історії прирікають майбутнє на повторення помилок минулого. Звичайно, ментально і концептуально добре організована зовнішня політика не гарантує ефективної реалізації національних інтересів, а лише збільшує шанси на це. Натомість хаотична ментальна орієнтація не залишає й такого оптимістичного шансу. Тому загальний суспільний консенсус щодо зовнішньополітичних орієнтирів є передумовою для проведення ефективного курсу на міжнародній арені.

Перспективи досліджень зовнішньополітичної ментальності України стосуються з'ясування ролі архетипів, стереотипів, міфів у його функціонуванні. Це надасть нові смислові значення розумінню того як не лише дипломати, а й інші громадяни України позиціонують себе на міжнародній арені в умовах суперечливих тенденцій глобалізації та дезінтеграції.

¹ Хабермас Ю. Расколотый Запад. — М., 2008. — С. 62.

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів, 2006. — С. 34.

³ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2008.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв. — М., 2008; Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. — М., 2008.

⁵ Гелнер Е. Нації та націоналізм. — К., 2003.

⁶ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., 2001.

⁷ Чугров С.В. Понятие внешнеполитического менталитета и методология его изучения // Полит. исследования. — 2007. — № 4. — С. 46–65.

⁸ Баронин А.С. Этническая психология. — К., 2000. — С. 6.

⁹ Алексис де Токвіль. Про демократію в Америці. — К., 2004.

¹⁰ Психология масс. Хрестоматия. — Самара, 2006.

¹¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1988.

¹² Февр Л. Бои за историю. — М., 1991.

¹³ Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століть. — К., 2002.

¹⁴ Мангейм К. Ідеологія та утопія. — К., 2007.

¹⁵ Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М., 2002.

¹⁶ Стражний А. Украинский менталитет. Иллюзии–мифы–реальность. — К., 2008. — С. 328–347.

- ¹⁷ *Дергачев В.* Цивілізаційна геополітика. — К., 2004. — С. 16.
- ¹⁸ *Билан В.* Євроцентризм і євровідповідальність // http://www.lb.ua/news/2010/12/13/77617_evrotsentrizm_i_evrootvetstvennos.html
- ¹⁹ *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002. — С. 297.
- ²⁰ *Оруджев З.М.* Способ мышления эпохи и принцип априоризма // *Вопр. философии.* — 2006. — № 5. — С. 20.
- ²¹ *Чернов С.А.* Системный анализ во внешней политике // *США–Канада: экономика, политика, культура.* — 1998. — № 6. — С. 80.
- ²² *Копылова М.А.* «Менталитет» и «национальный характер»: соотношение понятий в отечественной и зарубежной историографии // *Вопр. гуманитарных наук.* — 2006. — № 2. — С. 28–33.
- ²³ *Financial Times.* — 2004. — 29 November. — P. 3.
- ²⁴ *Голос України.* — 2004. — 3 лютого. — С. 2.
- ²⁵ *Известия.* — 2005. — 9 февраля. — С. 4.
- ²⁶ *Урядовий кур'єр.* — 2005. — 8 квітня. — С. 2.
- ²⁷ *Голос України.* — 2005. — 22 червня. — С. 5.
- ²⁸ *День.* — 2005. — 23 червня. — С. 4.
- ²⁹ *Виступ Президента України В. Ющенко на Майдані Незалежності 24 серпня 2005 р. // Урядовий кур'єр.* — 2005. — 26 серпня. — С. 2.
- ³⁰ *Сизоненко О.* З «розстріляних ілюзій» // *Голос України.* — 2006. — 22 лютого. — С. 8.
- ³¹ *Каспрук В.* Незалежність Косово чи прецедентне рішення для європейських націй? // *Дзеркало тижня.* — № 7. — 25 лютого — 3 березня 2006. — С. 3.
- ³² *День.* — 2006. — 5 травня. — С. 4.
- ³³ *Еженедельник «2000».* — № 39. — 29 сентября — 5 октября 2006. — С. А1.
- ³⁴ *Табачник Д., Жильцов С.* Оценка истоков и перспектив. Россия–Украина: в поисках оптимального сотрудничества // *Киевский телеграф.* — 2006. — 3–9 ноября. — С. 1.
- ³⁵ *Грач Л.* Між небезпекою і сприятливими можливостями // *Голос України.* — 2007. — 2 червня. — С. 6.
- ³⁶ *Голос України.* — 2007. — 1 грудня. — С. 14.
- ³⁷ *Страус А.* Только Россия способна убедить украинцев вступить в НАТО // *Еженедельник «2000».* — 2008. — 9 мая. — С. А3.
- ³⁸ *Горбулін В.* Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України // *День.* — 2008. — 5 липня. — С. 3.
- ³⁹ *Сушко О.* Самодискредитація України // *Дзеркало тижня.* — № 41. — 2008. — 1 листопада. — С. 5.
- ⁴⁰ *Звернення інтелектуалів, політиків та громадських діячів України до парламентів, урядів і народів світу // Голос України.* — 2009. — 12 вересня. — С. 3.
- ⁴¹ *Дипломати не демонструють історичних образ. Прес-служба Верховної Ради України // Голос України.* — 2009. — 15 жовтня. — С. 2.
- ⁴² *Независимая газета.* — 2009. — 25 ноября. — С. 3.
- ⁴³ *Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України 25 лютого 2010 // Голос України.* — 2010. — 26 лютого. — С. 2.

⁴⁴ Карасьов В. Україна–Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. — № 11. — 2010. — 20 березня. — С. 4.

⁴⁵ Шерр Дж. Хибні розрахунки // День. — 2010. — 26 травня. — С. 3.

⁴⁶ Орел А. В Європу нас проштовхне Москва // Еженедельник «2000». — 2010. — 2 июля. — С. В2.

⁴⁷ Голос України. — 2010. — 4 червня. — С. 1.

⁴⁸ Орёл А. О чём умалчивают эксперты? // Еженедельник «2000». — 2010. — 23 апреля. — С. А3.

⁴⁹ Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В.Ф. Януковича до Українського народу // http://www.niss.gov.ua/public/File/2010_Book/Poslanya_2010/ukr.pdf

⁵⁰ Огризко В. У глухому куті «позаблоковості», або «нова малоросійськість» української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. — № 28. — 7–13 вересня 2010 // <http://www.zn.ua/1000/1600/70154/>

⁵¹ Голос України. — 2010. — 3 листопада. — С. 2.

⁵² Урядовий кур'єр. — 2010. — 15 грудня. — С. 1.

⁵³ Градоблянська Т. Відносини з Польщею — пріоритет для кожного четвертого українця // Голос України. — 2010. — 14 грудня. — С. 9.

В статтє исследованы особенности формирования и противоречия проявления в современных международных отношениях внешнеполитического менталитета Украины. Рассмотрены основные концептуальные подходы к его анализу. Показано взаимное влияние исторических, цивилизационных факторов, национальной психологии на позиционирование государств в международных отношениях. Ментально организованная внешняя политика не гарантирует эффективной защиты национальных интересов, но увеличивает соответствующие шансы.

Ключевые слова: *международные отношения, менталитет, внешнеполитический менталитет, национальные интересы, национальная психология, цивилизационные ценности.*

The article is devoted to the basic specifically of evolution and realization foreign policy mentality of Ukraine. Presents influence the historical, civilization and national psychology aspects in status of state in international relationship.

Key words: *international relationship, mentality, foreign policy mentality, national interest, national psychology, civilization value.*